

КУЛИНЯК Степан – аспірант кафедри психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, Україна, індекс 82100 (stepan_kylunyak@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7807-1226>

ФЕНОМЕН СТРАХУ В ПУБЛІЧНОМУ АДМІНІСТРУВАННІ

Анотація. *Мета статті* полягає в аналізі функцій страху як психоемоційного переживання, що використовується в публічному адмініструванні як інструмент управління.

Методологія дослідження базується на аналізі страху як психоемоційного переживання людини з позиції еволюційного розвитку реакції психіки людини, що виникла як механізм запобігання проблемам і формувалася в процесі аналізу зовнішньої інформації, розгляді переживання страху суб'єктом публічних адміністративних відносин, що формується при сприйнятті ним навколишнього середовища під дією різних чинників.

Наукова новизна. Проведено обґрунтування страху як елемента комплексу переживань людини, що виникають унаслідок її діяльності в процесі публічного адміністрування та мають як негативний, так і позитивний вплив на формування поведінки службовця. Його негативні наслідки можна мінімізувати за допомогою раціональних управлінських підходів: розвитку культури відкритості, підвищення професійної підготовки, надання психологічної підтримки.

Узагальнено емпіричні дані щодо результатів опитування 83 працівників органу публічної адміністрації.

З'ясовано, що страх чинить позитивний вплив на поведінку особи з метою розв'язання соціальних проблем, зумовлює дотримання встановлених норм і правил, мотивує громадян до вчинення суспільно корисних дій та посилення громадянської позиції, а також виконує захисну (соціально-оціночну), адаптаційну, виховну, суспільно-контролюючу та інші функції.

Доведено, що страх суб'єкта публічних адміністративних відносин, будучи невід'ємним елементом комплексу переживань людини, спричиняє як позитивні, так і негативні наслідки.

Висновки. Страх є елементом комплексу переживань людини, що виникають унаслідок її діяльності в процесі публічного адміністрування та має як негативні, так і позитивні чинники на формування поведінки службовця. Його негативні наслідки можна мінімізувати за допомогою раціональних управлінських підходів: розвитку культури відкритості, підвищення професійної підготовки, надання психологічної підтримки.

Ключові слова: страх, емоції, психоемоційні переживання, функції страху, адміністрування, публічна адміністрація.

KULYNIAC Stepan – Postgraduate Student at the Department of Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (stepan_kylunyak@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7807-1226>

THE PHENOMENON OF FEAR IN PUBLIC ADMINISTRATION

Abstract. *The purpose* of the article is to analyze the functions of fear as a psycho-emotional experience used in public administration as a management tool.

The research methodology is based on the analysis of fear as a psycho-emotional experience of a person from the perspective of the evolutionary development of the reaction of the human psyche, which arose as a way to prevent problems and was formed in the process of analyzing external information; consideration of the experience of fear by a subject of public administrative relations, which is formed when he perceives the environment under the influence of various factors.

Scientific novelty. The justification of fear as an element of the complex of human experiences that result from his activities in the process of public administration and has both negative and positive

factors in shaping the behavior of an employee is carried out. Its negative consequences can be minimized with the help of rational management approaches: developing a culture of openness, improving professional training, providing psychological support.

The empirical data on the results of the survey of 83 employees of the public administration body are summarized.

It was found that fear has a good faith influence on the behavior of a person in order to solve social problems: and causes compliance with established norms and rules, motivates citizens to perform socially useful actions and strengthen their public position; and also performs; protective (social-evaluative), adaptive, educational, social-control and other functions.

It is proven that the fear of the subject of public administrative relations, being an integral element of the complex of human experiences, causes both positive and negative consequences.

Conclusions. *Fear is an element of the complex of human experiences that result from its activities in the process of public administration, and has both negative and positive factors in shaping the behavior of an employee. Its negative consequences can be minimized with the help of rational management approaches: developing a culture of openness, improving professional training, providing psychological support.*

Key words: *fear, emotions, psycho-emotional experiences, functions of fear, administration, public administration.*

Постановка проблеми. Страх як феномен людської свідомості є природним та невід'ємним складником буття людини. Ця емоція виникає в ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело дійсної чи уявної небезпеки (Бригадир, 2018). Зазвичай психоемоційне переживання страху сприймається з негативним відтінком, не дивлячись на те, що охоплює практично усі сфери як біологічного життя людини, такі і сфери соціальних відносин. Ця емоція, як правило, супроводжує людину впродовж усього життя, а тому часто використовується як ефективний інструмент управління, здатний впливати на людину та суспільство.

Метою нашого дослідження є аналіз функцій страху як психоемоційного переживання, що використовується в публічному адмініструванні як інструмент управління.

Об'єктом дослідження є переживання страху суб'єктом публічних адміністративних відносин, що формується у сприйнятті ним навколишнього середовища під дією різних чинників.

Предметом дослідження виступає використання емоцій страху як інструментів впливу на об'єкти управління у публічному адмініструванні.

Аналіз досліджень. Емоції страху як феномен переживань людини пробували пояснити ще в античні часи такі мислителі древності як Аристотель, Діоген, Епікур, Лукрецій, Платон, Сенека, Цицерон, Тертуліан, Конфуцій та інші. Стародавні філософи міркували над причинами його виникнення та формами прояву.

У часи середньовіччя це явище описували Фома Аквінський, Августин Блаженний, Ібн-Сіна (Авіцена), Немезій Емесський, Еразм Роттердамський, Бенедикт Спиноза та інші. Серед мислителів Нового часу емоції страху досліджували Микола Бердяєв, Георг Гегель, Томас Гоббс, Поль-Анрі Гольбах, Чарльз Дарвін, Рене Декарт, Іммануїл Кант, Альбер Камю, Сьорен К'єркегор, Пауль Тілліх, Леон Фейєрбах, Зігмунд Фрейд, Еріх Фромм, Девід Юм та інші.

У сучасній вітчизняній психолого-педагогічній науці аспекти страху як феномену людської свідомості знайшли своє відображення у працях В. Г. Дуб, К. В. Дубініної, О. О. Гліченко, З. С. Оніпко, Ю. В. Рудоманенко, Н. В. Назарук, О. В. Журавльова, В. М. Лугова, Г. В. Чуйко, М. І. Комісарик, С. В. Куцепал та інших.

Страх, який впливає на поведінку людини та має юридичні наслідки, був предметом дослідження в юридичній та кримінальній психології у працях Д. О. Александрова, О. М. Бандурки, В. В. Беда, В. М. Бесчастного, Р. С. Карцавця, В. О. Коновалова та інших.

Проблема страху була предметом спеціальних досліджень представників філософських шкіл «філософії життя» та екзистенціалізму; її розглядали також і під кутом психоаналізу тощо.

Не залишали без уваги це явище і дослідники у сфері психології управління. Однак соціальні запити на удосконалення механізмів регулювання поведінки людей та соціальних груп надалі вимагають звернення поглядів дослідників до цього психоемоційного феномену.

Виклад основного матеріалу. З позиції еволюційного розвитку людини досліджуване нами переживання є реакцією психіки, що виникла як спосіб запобігання проблем. Мільйони років

тому людиноподібна істота, а пізніше й людина, думаючи про можливі проблеми, та свідомо зважуючи усі критерії за та проти, під дією страху повинна була прийняти таке рішення, щоб уникнути, у першу чергу, загрози її біологічному існуванню. Ця емоція формувалась в процесі аналізу зовнішньої інформації при пошуку відповіді на запитання «чи безпечне місце для сну чи відпочинку?», «чи можна їсти знайдений новий невідомий плід?», «чи не несе загрози існуванню якесь природне явище?» та інші. Юна, в еволюційному розумінні, свідомість первісної людини через страх реалізовувала загострено негативні та критичні судження з приводу будь-якої події, прикриваючи її (людину) від небезпеки у ворожому навколишньому середовищі. Страх став однією із захисних реакцій організму, яка забезпечує його цілісність.

Саме агресивно-насторожена позиція, сформована під дією страху, збільшувала шанси для виживання у первісному світі, оскільки змушувала індивіда проявляти обережність; обумовлювала виникнення релігійних уявлень через пошук захисту від незрозумілих явищ, що могли нести небезпеку; сприяла соціалізації людини через оцінку індивідами ефективності групового запобігання небезпеці; сприяла стратифікації первісних соціальних груп на індивідів, здатних управляти своїми відчуттями страху, та людей, залежних від цього почуття, тобто формувала соціальні ролі.

Переживання, сформоване за мільйони років, з часом стало інструментом реалізації соціальних ролей лідерів над підпорядкованими членами прайду, а пізніше – роду та племені. Адже саме вміння управляти своїм відчуттям страху сприяло формуванню у члена групи лідерських ознак та якостей, у той час як члени групи, що слабо контролювали відчуття страху, набували ролей підлеглих.

Уміння лідерів груп та колективів використовувати людське відчуття страху з метою управління ми спостерігаємо з текстів древніх письмових джерел. Наприклад, біблійний Мойсей неодноразово звертається до страху як інструменту соціального управління єврейським народом: «І відповів Мойсей народіві: «Не бійтеся, бо Бог прибув для випробування вас, і щоб страх його був на ваших обличчях, щоб ви не грішили» (Вихід 20:20); «Того дня я наведу страх та жах перед тобою на народи під усім небом, що затремтять і жахнуться перед тобою, коли почують про тебе» (Повторення закону 2:25) тощо. Наміри забезпечити поведінку людей згідно встановлених норм та правил перед страхом пекельних страждань говориться в останній книзі Біблії «Об'явлення» (Об'явлення 20:14).

Опис посмертних відплат за погані справи в цьому житті, викладений в останній книзі «Ману-сміті», є теж, не чим іншим як спробою спричинити переживання страху з метою впливу на благочестивих індійців для виконання ними свого громадського, релігійного і морального обов'язку (Manusmriti, 1932).

Керування поведінкою підданих Вавилонського царства за допомогою страху перед катуванням та стратою, щоб не допустити порушень ними встановленого традицією порядку, ми зауважуємо в законах Хаммурапі.

Численні приклади маніпуляції людською поведінкою за допомогою страху вбачаються і в древніх епічних творах, таких як: аккадські «Пісня про Гільгамеша», «Розповідь про Нергал і Ерешкігаль» (Москаленко, 1991); міфи давнього Єгипту (Foster, 2001) та античних Греції (Кун, 1993) та Риму.

Явища та події, які спочатку викликали у людей почуття страху, з часом відобразилось у моралі та праві, щоб використовуватись у сфері соціального, зокрема, публічного управління. Страх від жаху болю, смерті чи поневолення сприяли виникненню інститутів юридичної відповідальності, у тому числі його підінституту – покаранню. Побойовання бути відкинутим суспільством, висміяним, чи таким, що піддався осуду, обумовили дотримання морально-етичних та інших соціальних норм.

Саме страх перед покаранням за неправомірні дії чи вчинені злочини, або порушення законів чи суспільних правил, змушує людину до правомірної поведінки. А покарання, як правовий інститут, направлене на стимулювання відчуття страху. Так, з 83 (25 чол. та 58 жін.) опитаних працівників районної державної адміністрації 77 (22 чол. та 55 жін.) дали ствердну відповідь на питання «Чи спонукає відчуття страху перед відповідальністю додержуватись встановлених правил?»; 78 (23 чол. та 55 жін.) респондентів переживають страх перед можливістю бути виявленим в порушенні трудової дисципліни.

Причини виникнення страху, як реакції свідомості на певні події чи обставини, можуть бути різними: одні, наприклад, виникають під впливом наявності, чи відсутності якогось об'єкта,

здатного здійснювати емоційні подразнення, такі страхи ґрунтуються на інстинкті самозбереження. Інші – спричинюються у наслідок соціокультурних чинників та є результатом нав'язаних соціумом переконань, упереджень чи вірувань. Страх, поряд з психологічними особливостями, наділений також особливостями біологічними та соціальними.

Страхи знайшли своє місце і у політиці, у тому числі міжнародній, як засіб впливу на інших суб'єктів політичних відносин. Дискурс домінування страху обумовлює формування «політики страху» в управлінні, яка культивується тоталітарними режимами, що використовують страх як первинну умову для прийняття рішень, виправдовуючи необхідність дій тими чи іншими загрозливими факторами, що, в окремих випадках, навіть охоче сприймається соціумом.

Розглядаючи страх у площині соціального управління, варто звернути увагу на висновки Корі Робіна, який оцінював цей емоційний стан як «переживання людьми виникнення можливої шкоди їхньому колективному благополуччю... або ж залякування владою громадян чи окремих груп» (Денисюк, 2022, с. 18). Вбачається що, автор виділив позитивну та негативну функції використання емоцій страху у соціальному управлінні. Позитивна функція забезпечується добросовісним застосуванням досліджуваної емоції, а негативна – недобросовісним.

На нашу думку, прикладом добросовісних впливів на поведінку особи з метою вирішення соціальних проблем є дії, направлені на виклик страху:

- перед загрозою бути притягнутим до юридичної відповідальності, що обумовлює дотримання установлених норм та правил;
- перед загрозою пандемій, що мотивує громадян до вакцинації;
- перед спричиненням екологічних проблем, що мотивує до цивілізованого поведіння з відходами;
- перед зростанням негативних наслідків від наркоманії та алкоголізму, що мотивує до здорового способу життя та посилення громадської позиції у боротьбі з наркозлочинністю;
- перед втратою державності, що мотивує до заохочення мобілізації для відсічі ворожій агресії, та інше.

З цього приводу вдалою видається запропонована О. В. Покальчуком класифікація соціальних функцій емоції страху при її використанні органом управління: функція стимулу, функція організації спільноти та дисципліни, соціально-орієнтаційна функція, мобілізаційна функція та функція соціалізації. При цьому автор зауважує, що кожна з них може мати як позитивні, так і негативні наслідки (Покальчук, 2005, с. 183).

А. В. Никоненко, досліджуючи страхи як емоційний мотив поведінки, дав перелік економічних страхів (страхів споживача), серед яких: втрати прибутку або якоїсь іншої вигоди; недовіри; бути гіршим за інших; нещасних випадків, хвороби або смерті; відставання від конкурентів або суперників; марної втрати часу; самотності; новизни (Никоненко, 2020, с. 23).

С. Г. Денисюк та В. Г. Дерун слушно зауважують, що часто страх є продуктом змови, який передбачає інтенсивні зусилля учасників, співробітництво жертв і сприяння з боку спостерігачів, що не мають можливостей протистояти репресивному тиску страху. Дослідники вважають, що це здійснюється через використання сукупності маніпулятивних технологій. Наприклад, через акцентування публічної уваги на таких темах, як: жакливі катастрофи, тероризм, надзвичайні події, що породжують у громадян ілюзорні страхи (Денисюк, 2022, с. 20). На наше переконання такі методи варто віднести до недобросовісних, оскільки їхньою метою можуть бути обмеження прав та свобод громадян під прикриттям запобігання тероризму чи посилення економічного тиску на підприємницьке середовище через необґрунтоване збільшення податків. Таким чином, можна виділити добросовісні та недобросовісні методи використання страху для публічного управління.

Щодо функцій страху, то у психологічній науці немає однакового підходу як до їхнього переліку, так і їхнього місця в управлінні волею людини. Так, М.Б. Бригадир наводить такий перелік функцій: мотиваційна, адаптаційна, оцінна, сигнально-орієнтаційна, організаційна, мобілізаційна, прогностична, соціалізуюча та смислоутворююча (Бригадир, 2018, с. 22).

Виділяючи базові соціальні функції страху в публічному адмініструванні, доцільно скористатись класифікацією, запропонованою О. Туренком, який, досліджуючи цей психологічний феномен з позиції філософії, виділив:

- захисну (соціально-оціночна) функцію, яка полягає в тому, щоб повідомити людину про загальну небезпеку, що дозволяє зосередити увагу на її джерелі; реалізуючи цю функцію,

страх надає миттєву інстинктивно-інтуїтивну оцінку загрозової ситуації та сприяє інтеграції внутрішніх психологічних ресурсів, значно збільшуючи їх. У соціальному плані ця функція забезпечує людину адаптаційними механізмами соціалізації та комунікації;

- адаптаційну функцію, яка змушує людину пристосовуватися до домінуючого середовища, змінюючи свої аксіологічні установки, світоглядні цінності та форми поведінки, діяльності в цілому, а також запобігає занадто егоїстичним, загрозливим для індивідуального та колективного життя, безглуздим та імпульсивним діям;

- виховну функцію, яка застерігає людину від повторних дій, які вже раніше приносили відчуття страху, що схиляє людину не переступати межі раніше відчаненого, обумовлюючи створення внутрішнього морально-психологічного механізму самоприборкання та самообмеження егоїстичних (іноді агресивно-тваринних) потягів заради вищих цінностей самої людини та суспільства. Виховна функція страху полягає в утворенні складніших соціокультурних відчуттів, таких як провина, обов'язок;

- суспільно-контролюючу – страх виступає засобом упорядкування, організації та контролю за родиною, суспільством, державою, окремим індивідом чи групою через морально-релігійні та правові норми й відповідні соціально-карні санкції, механізми суспільного осудження (Туренко, 2006, с. 24).

Наша спроба синтезувати функції соціальних страхів в публічному адмініструванні дає можливість констатувати, що:

- страх втратити роботу – обумовлює дотримання працівником трудової дисципліни, з чим погодились 58 опитаних, з яких 10 чол. та 48 жін.;

- страх втратити певний соціальний статус через громадський осуд – змушує особу дотримуватись певних правових та моральних правил, з чим погодились 74 опитаних, з яких 20 чол. та 54 жін.;

- страх отримати матеріальні втрати через обмеження в оплаті праці – стимулює членів трудового чи творчого колективу до покращення якості результатів роботи, з чим погодились 76 осіб, з яких 20 чол. та 54 жін.;

- страх перед злочинністю, іншими протиправними явищами, порушенням прав, свобод та законних інтересів – є чинником до гуртування людей у такі соціальні групи як об'єднання громадян: громадські організації, професійні спілки тощо; ці ж страхи впливають на вироблення політичних програм політичними партіями, з чим погодився 61 опитаний, з яких 10 чол. та 51 жін.

Слід зауважити, що домінуюча більшість органів публічного адміністрування вибудована за ієрархічною структурою, де важелі управління колективом концентруються в одній особі чи обмеженого кола осіб. Такий стан речей може обумовлювати переживання страху підлеглими перед висловлюваннями своїх думок (навіть конструктивних) чи критикою рішень керівника. Про такі переживання висловили 64 опитаних, з яких 20 чол. та 44 жін.

Проведене опитування працівників районної державної адміністрації показало про існування страху відповідальності за ввірені ресурси, прийняті рішення чи реалізовувану політику публічної діяльності. Про такі переживання висловили 70 опитаних, з яких 7 чол. та 63 жін., вважаючи, що основним чинником цих переживань є страх перед невдачею, який спричинить юридичну відповідальність чи публічний осуд.

Крім цього, почуття страху в колективі органу публічного адміністрування викликають зміни та невизначеність, пов'язані з реформами, політичними змінами. У цьому випадку, за твердженнями 79 опитаних (21 чол. та 57 жін.), негативні переживання обумовлюють відчуття економічної нестабільності та соціальної невизначеності.

В окремих випадках відчуття страху може викликати постійна увага зі сторони інститутів відкритого суспільства, такими як громадські об'єднання, засоби масової інформації та активісти. Негативні переживання з цього приводу висловили 37 опитаних, з яких 1 чол. та 36 жін.

Особливої уваги заслуговує страх управлінця перед складним або нестандартним завданням, який переживають 44 опитаних, з яких 30 осіб зі стажем публічної служби до 10 років, 8 осіб зі стажем публічної служби від 10 до 20 років та 6 осіб зі стажем публічної служби від 20 до 30 років та жодного з трьох опитаних, які мають стаж публічної служби понад 30 років. На думку респондентів, це переживання спричинюється браком знань та досвіду.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Будучи невід'ємним елементом комплексу психоемоційних переживань, страх в публічному адмініструванні викликає як позитивні, так і негативні наслідки.

Позитивні:

- спонукає працівників органу публічного адміністрування до ретельнішого виконання обов'язків, тобто є мотивуючим фактором;
- сприяє усвідомленню ризиків та формуванню поведінки для їхнього зменшення.

Негативні:

- обумовлює зниження ініціативності та творчості в роботі й уникання прийняття рішень, а відтак – до зниження ефективності роботи як окремого службовця, так і групи чи колективу;
- впливає на зменшення довіри до колег по роботі та керівників, погіршує моральний клімат та є конфліктогенним чинником.

Подальші дослідження страху та його впливи на публічне адміністрування повинні надалі залишатися важливим напрямком у науковій і практичній діяльності, спрямованій на вдосконалення управлінських процесів.

Страх є елементом комплексу переживань людини, що викликають наслідки її діяльності в процесі публічного адміністрування та має як негативні, так і позитивні чинники на формування поведінки службовця. Його негативні наслідки можна мінімізувати за допомогою раціональних управлінських підходів: розвитку культури відкритості, підвищення професійної підготовки, надання психологічної підтримки.

Література

- Бригадир М.Б.** Особливості появи та відчуття емоції страху в сучасному суспільстві. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки*. 2018. Т.1, Вип. 2. С. 20–24.
- Денисюк С.Г., Дерун В.Г.** Страх як інструмент політики держави. *Політичне життя*. 2022. №1. С. 17–23.
- Кун М.А.** Міфи Давньої Греції. Тернопіль: АТ «Тарнекс», за участю МП «Мальви», 1993. 416 с.
- Москаленко М.Н.** На ріках вавилонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини. К.: Дніпро, 1991. 398 с.
- Никоненко А.В.** Страх як емоційний мотив поведінки споживача в період епідемії корона вірусу. *Світ економічної науки* : матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції економічного спрямування. Тернопіль, 2020. Вип. 22. С. 22–25.
- Покальчук О.** Страх, які ми обираємо. „І” незалежний культурологічний часопис. 2005. № 37. С. 182–183.
- Туренко О.** Страх: спроба філософського усвідомлення феномена. Київ : Парапан, 2006. 215 с.
- Manusmriti: The Laws of Manu. Theosophical Publishing House, Adyar. Madras, India: 1932, 394 p. (репринтна копія).
- Foster John L.** (John Lawrence). Ancient Egyptian Literature: An Anthology, Austin: University of Texas Press. 2001. 336 p.

References

- Bryhadyr, M.B.** (2018). Osoblyvosti poyavy ta vidchuttya emotsiyi strakhu v suchasnomu suspil'stvi [Features of the emergence and feeling of the emotion of fear in modern society]. *Naukovyy visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya Psykholohichni nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Psychological Sciences Series*. T.1, 2, 20–24. [in Ukrainian].
- Denisyuk, S.G., & Derun, V.G.** (2022). Strakh yak instrument polityky derzhavy [Fear as an instrument of state policy]. *Politychne zhyttya – Political life*. 1, 17–23. [in Ukrainian].
- Kun, M.A.** (1993). Mify Davn'oyi Hrestsiyi [Myths of Ancient Greece.]. Ternopil': Tarneks. [in Ukrainian].
- Moskalenko, M.N.** (1991). Na rikakh vavylons'kykh: Z naydavnishoyi literatury Shumeru, Vavylonu, Palestyny [On the Rivers of Babylon: From the Ancient Literature of Sumer, Babylon, and Palestine]. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
- Nykonenko, A.V.** (2020). Strakh yak emotsiynnyy motyv povedinky spozhyvacha v period epidemiyi korona virusu [Fear as an emotional motive for consumer behavior during the coronavirus epidemic]. *Svit ekonomichnoyi nauky : materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi internet-konferentsiyi ekonomichnoho spryamuvannya – The world of economic science: materials of the International Scientific and Practical Internet Conference of Economic Direction*. 22. 22–25. Ternopil'. [in Ukrainian].
- Pokal'chuk, O.** (2005). Strakhy, yaki my obyrayemo [Fears that we choose]. „YI” nezalezhnny kul'turolohichnyy chasopys – "Yi" independent cultural journal, 37, 182–183. [in Ukrainian].
- Turenko, O.** (2006). Strakh: sproba filosofsk'oho usvidomlennya fenomena [Fear: an attempt at philosophical awareness of the phenomenon]. Kyiv: Parapan [in Ukrainian].
- Manusmriti: The Laws of Manu (1932). Theosophical Publishing House, Adyar. Madras, India, 394 p. [in English].
- Foster, John L.** (John Lawrence) (2001). Ancient Egyptian Literature: An Anthology, Austin: University of Texas Press. 336 p. [in English].

Дата надходження статті: 30.09.2025

Дата прийняття статті: 23.10.2025

Опубліковано: 28.11.2025